

V

N

Bulletin *Kunsthistorici*

Een duurzame toekomst
voor eeuwenoude kerken

P. 3

COLUMN
Spelen tussen erfgoed

P. 10

Van tijds capsules
tot digitale projecties

P. 14

INTERVIEW
'De beste herbestemming is
doorbestemming'

P. 18

en meer...

K

VAN DE REDACTIE

We leken er wel bijna in te blijven, in dat na-winteren. Maar nu is het dan toch eindelijk lente. Naar buiten dus! De redactiecommissie van de VNK maakte deze keer een speciaal voorjaarsnummer, geheel gewijd aan al het moois en interessants wat we buiten kunnen zien. Een nummer naar mijn hart kan ik wel zeggen, want al zo lang ik me kan herinneren oefent monumentaal erfgoed een enorme aantrekkingskracht op me uit. Als klein meisje werd ik tijdens vakanties in Frankrijk steevast door mijn ouders meegenomen op 'kastelen- en kerkenjacht'. Waar andere kinderen zich verveelden, verloor ik me tijdens zo'n bezoek in fantasieën over tijden van weleer. Me vergapend aan fraai gewelfde torentjes, massieve ophaalbruggen, weelderige pronkbedden, mysterieuze schilderijen en kleurrijke plafondschilderingen, onderwijl de geur opsnuivend van vervlogen verhalen. Het was alsof de geschiedenis zich dan even nestelde in mij, en bijna mijn eigen herinnering werd.

Het is natuurlijk niet voor niets dat ik ooit kunstgeschiedenis ging studeren. Dat zaadje werd vast in mijn jonge jaren al geplant – daarin ben ik niet de enige. Er is sindsdien wel wat veranderd. Hoewel er anno 2024 nog steeds veel monumenten inclusief stijlkamers zijn te bewonderen – keuze te over – wordt tegenwoordig, soms gedwongen door externe omstandigheden als een veranderend klimaat of steeds meer leegstaand erfgoed, gezocht naar nieuwe toepassingen voor gebouwd erfgoed. Dat kan ik als kunsthistoricus en verteller (én verzamelaar) van verhalen alleen maar toejuichen. Je leest er over in dit *Bulletin Kunsthistorici*. En mocht je na het lezen van de artikelen even in stijl een verfrissend lenteluchtje willen scheppen, loop dan eens een van de kasteelroutes die Nederland rijk is. Adem diep in en snuif de geschiedenis op!

Lisette Luijkx

Lisette Luijkx. Foto: Carola Doornbos

Boekhandel Dominicanen in Maastricht, met zicht op de gewelven met 17e-eeuwse schilderijen. Foto: Maastricht Marketing/Hugo Thomassen.

Een duurzame toekomst voor eeuwenoude kerken

De herbestemming van de Dominicanenkerk in Maastricht

Door Cheyenne Wehren

Een aanzienlijk deel van de gebedshuizen die Nederland rijk is, wordt niet meer voor religieuze doeleinden gebruikt. Het veranderende religieuze landschap, krimpende gemeenschappen, minder financiële middelen om de historische gebouwen te onderhouden en torenhoge energierekeningen dragen allemaal bij aan de vraag: hoe gaan we om met kerken die hun oorspronkelijke rol niet meer vervullen?

Herbestemming

Een groot aantal kerken volgt het pad van herbestemming: de toekenning van een deels of geheel nieuwe functie aan kerkgebouwen. Zo'n 1.800 van de ruim 7.100 Nederlandse gebedshuizen vervullen inmiddels een nieuwe functie en daarin blijkt Nederland een koploper. Verandering in gebouw en gebruik is echter niet nieuw voor eeuwenoude kerken: vele zijn tijdens hun bestaan aangepast aan de ontwikkelingen binnen de geloofsbeleving of bij leegstand gebruikt voor andere doeleinden,

zoals hospitaal of opslag. De systematische en geplande aanpak met betrekking tot herbestemming is echter wel een recentere ontwikkeling en zal door de verwachte groeiende leegstand van kerken alsmaar relevanter worden. Sinds 2018 wordt er op landelijk niveau naar dit vraagstuk gekeken middels het Programma Toekomst Religieus Erfgoed, waarin kerkgenootschappen, gemeentes, provincies, het Rijk en erfgoedorganisaties een duurzaam toekomstperspectief voor alle kerkgebouwen in Nederland ontwikkelen.

Dat het proces van herbestemming en de bepaling van een gepaste nieuwe functie voor een voorheen religieus gebouw geen makkelijke opgave is, zal niet verbazen. De waarde van een kerkgebouw kan voor ieder een ander zwaartepunt hebben, van religieuze associatie tot historische waarde of een persoonlijke emotie. Daarnaast weegt vanuit erfgoedinstellingen de vraag over het kunst- en cultuurhistorisch belang van het gebouw en het interieur zwaar. Hoe worden deze historie en nieuwe functie onder één dak samengebracht? Verschillende perspectieven en belangen maken dat het proces van herbestemming niet altijd makkelijk verloopt.

De Dominicanenkerk in Maastricht

Ondanks de complexe discussies die herbestemming met zich meebrengt, worden in Nederland kerken omgevormd tot verschillende ruimtes: van tentoonstellings- en theaterruimtes tot zorg- en appartementencomplexen. Een onmiskenbaar succesverhaal is de Dominicanenkerk in Maastricht.

De Dominicanenkerk in gebruik als stadsmagazijn in 1884. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, CC BY-SA 4.0, via Wikimedia Commons

Deze dertiende-eeuwse kerk wordt beschouwd als de oudste gotische kerk in de Lage Landen. De kerk behield zijn expliciet religieuze functie tot het eind van de achttiende eeuw en werd al in 1846 officieel aan de eredienst onttrokken. Sindsdien heeft de kerk een reeks aan functies gekend en deed onder andere dienst als school, archief, stadsmagazijn, noodhospitaal, feestzaal en fietsenstalling. Sinds 2006 bevindt zich een boekhandel in de kerk: eerst als onderdeel van de boekhandelketens Selexys en Polare, sinds 2014 als de zelfstandige boekhandel Dominicanen. Het gebouw werd reeds aan het begin van de twintigste eeuw gerestaureerd door architect Pierre Cuypers, maar raakte opnieuw in verval en was dringend toe aan onderhoud. Maar alvorens met het onderhoud te beginnen, moest een nieuwe functie voor het gebouw worden gevonden. De interesse om er een boekhandel te beginnen werd enthousiast ontvangen. Omdat de kerk al enkele eeuwen geen religieuze functie meer vervulde, speelden vragen rondom de herbestemming tot

een commerciële functie geen rol. Hoofdzaak vanuit de gemeente was een duurzame en bestendige invulling van het gebouw, voor de Monumentenzorg om zo snel mogelijk met de restauratie van start te kunnen. Publieke en private samenwerking boden zo een uitkomst voor het herstel en hernieuwd gebruik van de Dominicanenkerk.

Restauratie en herstel van gebouw

Voor de restauratie van het gebouw en de ontwikkeling van het winkelinterieur, uitgevoerd door SATIJNplus Architecten en Merckx + Girod, was terughoudendheid een belangrijk uitgangspunt. Er werden geen noemenswaardige veranderingen aan de structuur van de kerk uitgevoerd. Wel was er behoefte aan meer oppervlakte voor de boekverkoop naast de beschikbare 800m². Het idee om een tweede verdieping aan te brengen werd door de architecten afgewezen om de ruimtelijkheid van de kerk te behouden; het benadrukken van de hoogte en architectuur van het gebouw stonden voorop. Om dit te realiseren werd

Een koffiezaak in het koor van de Dominicanenkerk te Maastricht, nu Boekhandel Dominicanen. Foto: Maastricht Marketing/Hugo Thomassen.

een stalen, monumentale structuur met meerdere verdiepingen in het schip van de kerk geplaatst die reversibel van aard is en indien nodig er weer uit zou kunnen. De transparantie van deze zogenaamde boekenflat, welke 500m² aan de boekhandel heeft toegevoegd, geeft de mogelijkheid tot doorzichten op de kerk en de ervaring van de ruimtelijkheid van het gebouw, de hoogte brengt de bezoeker dicht bij de historische gewelven. In het voormalig priesterkoor is een koffiezaak gevestigd die daarnaast ruimte biedt voor evenementen, zoals boekpresentaties, debatten en concerten.

Bewaren, behouden, beheren

Voor de herbestemming van de Dominicanenkerk tot boekhandel is niet alleen de architectuur van de kerk gerestaureerd, maar is er ook veel aandacht besteed aan de bijzondere plafond- en muurschilderingen. De gewelven bevatten zeventiende-eeuwse fresco's, het merendeel van de hand van monnik Jan Vasoens, en een secco wandschildering met onder andere scènes uit het

leven van Thomas van Aquino. Laatstgenoemde is aangebracht in 1337, een korte vijftien jaar na diens canonisatie. Hiermee is de wandschildering niet alleen de oudste kerkelijke wandschildering in Nederland, maar ook de oudste afbeelding van Thomas van Aquino in Europa. Tevens is de schildering de oudste weergave die een realistisch perspectief suggereert. De wandschildering werd rond 1860 herontdekt onder kalklagen door een jonge Victor de Stuers, pleitbezorger van wat later de monumentenzorg zou worden. Zowel de gewelf- als de muurschilderingen waren mettertijd zwaar beschadigd, het was dan ook van groot belang dat deze hersteld en bewaard zouden worden. De schilderingen zijn met aandacht behandeld door Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) volgens het principe van 'bewaren, behouden en beheren': de fragmentarisch-aanwezige schilderingen werden gerestaureerd en geconsolideerd, maar niet aangevuld om de afbeeldingen weer compleet maken. Boekhandel Dominicanen is zich ook zeer bewust van het belang

van de geschiedenis van hun gebouw en zet zich in voor educatie en kennisdeling. Middels een installatie en projectie (zes keer per dag) wordt het verhaal achter de muurschildering en de restauratie aan het bezoekend publiek gepresenteerd.

Dat de boekhandel in de Dominicanenkerk door bewoners van Maastricht en omstreken in hun harten is gesloten, bleek wel toen deze in 2014 door het faillissement van Polare dreigde te sluiten. Binnen één week behaalde de *crowdfunding*-actie al het beoogde bedrag binnen, waardoor een doorstart kon worden gemaakt als zelfstandige boekhandel, die nu jaarlijks gemiddeld 750.000 bezoekers trekt. En daarmee getuigt de herbestemming van de Dominicanenkerk van een succesvolle samenkomst tussen oud en nieuw: een eeuwenoude kerk die op een eigentijdse manier is behouden voor huidige en toekomstige generaties.

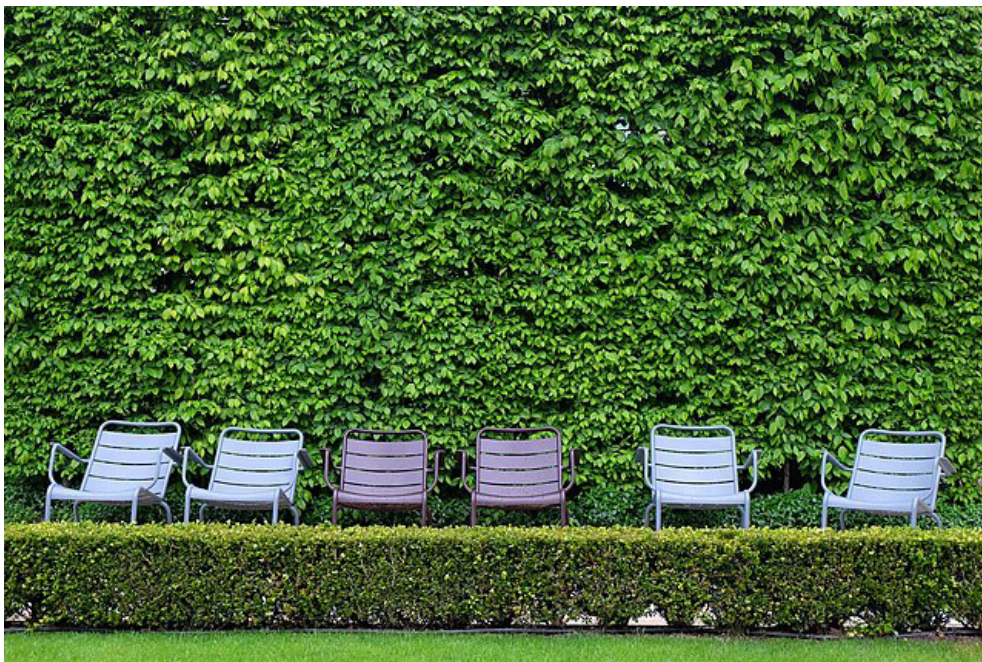
Met dank aan Ton Harmes, directeur Boekhandel Dominicanen.

Cheyenne Wehren is Editorial Lead bij The European Fine Art Foundation (TEFAF) en redacteur en activiteitencommissielid bij de VNK.

OPINIE

Verduurzaming van erfgoedinstellingen: de daad bij het woord voegen

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

Stoelen in de beeldentuin van het Rijksmuseum Amsterdam
(Wiki Commons © Julien Chatelain)

Door Mariëlle Ekkelenkamp

Duurzaamheid is tegenwoordig het *buzz*-woord in de cultuursector. Afgelopen jaren kwamen culturele instellingen onder vuur te liggen door gewoontes en praktijken die onnodig en bovendien schadelijk zijn voor het milieu, zoals de organisatie van blockbuster-tentoonstellingen met internationale bruiklenen, kortstondige koeriersreizen per vliegtuig, en moreel problematische partner- en sponsorshipkeuzes. Hoewel hier tegenwoordig bedachtzamer mee wordt omgegaan, zitten veel musea en andere instellingen nog steeds vast aan energieslurpende monumentale panden of herbergen collecties die alleen onder bepaalde klimatologische voorwaarden tentoongesteld kunnen worden. Wat betekent duurzaamheid als doel voor publieke erfgoedorganisaties precies? En zijn duurzaamheidsprincipes wel te verenigen met hun kerntaken? En zo ja, hoe dan?

Stand van zaken

In een recente survey uitgevoerd door de Universiteit van Lausanne, *Unveiling the sustainability landscape in cultural organizations: A global benchmark*, werden 200+ culturele instellingen van over de hele wereld beoordeeld op duurzaamheid. Scores werden bepaald op basis van drie kerngebieden: *environmental* (milieu), *social* (sociaal) en *governance* (bedrijfsvoering), ofwel: ESG. De Sydney Opera House eindigde op de

eerste plaats met een nagenoeg perfecte score op alle vlakken. Het Rijksmuseum in Amsterdam behaalde een eervolle vijfde plek, de hoogste ranking binnen Nederland. De resultaten lieten zien dat er een duidelijke discrepantie bestaat tussen toewijding aan verduurzamingsidealen en de vertaling hiervan naar de praktijk. Hoewel duurzaamheid dus hoog op de agenda van directies staat, blijkt het doorzetten naar concrete daden vaak uit.

BULLETIN 2024/2

In de context van dit onderzoek is verduurzaming breder ingestoken dan enkel de verkleining van een ecologische voetafdruk door bijvoorbeeld afval te scheiden. Directe klimatologische overwegingen zijn slechts één onderdeel van een scala aan beginselen waar aandacht aan besteed wordt, zoals transparantie, toegankelijkheid, diversiteit en inclusie, relatiebeheer, werknemerswelzijn en stedelijke integratie. Desondanks zijn veel richtlijnen en uitgangspunten in Nederland opgesteld door onder andere de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) vooral gericht op het verminderen van energieverbruik en uitstoot. Zo benoemt de website van de RCE publieksbeleid en bedrijfsvoering wel als relevante gebieden voor verduurzaming, maar biedt alleen concrete adviezen over de aanpassing van het binnenklimaat (waaronder verlichting, temperatuur en luchtvochtigheid). De geboden handvatten zijn met name praktisch georiënteerd, waardoor een groter kader om grip te krijgen op duurzaamheidsproblematiek ontbreekt.

Kerntaak

In januari 2024 verscheen onder leiding van de RCE wellicht mede hierom het rapport *Klimaatverklaring voor erfgoedinstellingen*, waarin duurzaamheidskwesties toegespitst op archieven, musea, monumentenorganisaties, onderzoeksinstituten en universiteitscollecties in Nederland en België beknopt uiteengezet worden. De kerntaak van organisaties die erfgoed beheren is hier gedefinieerd als enerzijds het verantwoord zorgdragen voor roerende en onroerende goederen onder hun hoede en anderzijds deze toegankelijk maken voor het publiek. Het spanningsveld tussen deze twee polen is de grootste uitdaging: het waarborgen van de conditie van objecten en vastgoed voor de lange termijn versus het tentoonstellen of beschikbaar stellen – en daarmee blootstellen aan risico's. Duurzaamheid lijkt daar nog een schepje bovenop te doen: energiebesparende maatregelen zouden een bedreiging (kunnen) vormen voor de objecten in kwestie.

“Het spanningsveld tussen deze twee polen is de grootste uitdaging: het waarborgen van de conditie van objecten en vastgoed voor de lange termijn versus het tentoonstellen of beschikbaar stellen – en daarmee blootstellen aan risico's.”

Maar wat blijkt? Er worden juist te strenge klimaatgrenzen gehanteerd bij de huisvesting van objecten dan absoluut noodzakelijk is. Dit komt volgens de auteurs omdat klimaatgevoeligheid van collecties vaak overschat wordt. Zij stellen dat alleen uitzonderlijk kwetsbare voorwerpen echt vatbaar zijn voor klimaatschommelingen. Er wordt daarom gepleit voor een versoepeling van onder meer de regulatie van temperatuur en luchtvochtigheid op zaal en in het depot, bijvoorbeeld door fluctuaties met de seizoenen mee toe

te staan. Hierdoor kunnen energieverbruik en -kosten omlaag. Voor de monumentensector ligt het net even anders. Monumenten genieten bescherming onder de Erfgoedwet door hun erkende cultuurhistorische waarde voor het algemeen belang en kunnen daarom uiteenlopen van woonhuizen, kastelen en kerken tot bruggen, parken en stadsgezichten. De *Routekaart verduurzaming monumenten* benadrukt dat het niet alleen maatschappelijk verantwoord is om monumenten te verduurzamen om klimaatdoelstellingen te behalen, maar ook noodzakelijk om ze toekomstbestendiger te maken. Instandhoudingsmaatregelen, restauraties, verbouwingen en verkoop zijn ‘natuurlijke’ momenten waarop duurzame maatwerkoplossingen moeten worden overwogen. Het uitgangspunt moet daarbij wel altijd het bewaken van de cultuurhistorische waarde van het monumentale erfgoed zijn. Hierdoor erkennen de initiatiefnemers van de routekaart dat niet elk monument evenveel vergroening kan verdragen.

Beperkte middelen

Daarmee lijken goede stappen gezet om verduurzaming van erfgoedorganisaties en monumenten in kaart te brengen en aan te sporen. Maar zoals gezegd komt er meer bij kijken dan dat. Uit de Lausanne-survey bleek dat veel deelnemers het slechtst presteerden op ecologische duurzaamheid door gebrek aan geld, steun en zelfs gelegenheid. Dit betekent dat ecologische en sociale duurzaamheid intrinsiek met elkaar verbonden zijn: zonder de investering in menselijke expertise (tijd, geld, kennis en kunde samengevat) blijft het namelijk lastig, of wellicht onmogelijk, voor instellingen om daadwerkelijk meer klimaatneutraal te worden en te blijven. Goede voornemens op het niveau van bedrijfsvoering is dus niet voldoende. Volgens de onderzoekers uit Lausanne zijn zogeheten *green teams* een structurele oplossing voor dit probleem. Het Rijksmuseum heeft sinds 2023 het GoGreen-project opgestart, gericht op het inbedden en effectief verwezenlijken van duurzaamheidsdoelen binnen het museum. Zo hebben ze bijvoorbeeld warmtepompen geïnstalleerd om

onafhankelijker te worden van grondstoffen als gas.

Maar dit is precies de crux van het probleem: vergroening kost veel. Voor de meeste organisaties te veel. Alleen financieel succesvolle instellingen zoals het Rijksmuseum zijn in staat om verduurzamingsideeën te realiseren. Deze komen bijna uitsluitend uit Noord-Europese en Angelsaksische landen (11 van de top 14 volgens Lausanne). Dit maakt pijnlijk duidelijk dat welvaartsongelijkheid een significante impact heeft op ecologisch-verantwoorde omgang met cultureel erfgoed. Op lokaal niveau geldt hetzelfde: kleinere organisaties hebben simpelweg niet dezelfde middelen om duurzaamheid als prioriteit te implementeren. Deze oneerlijke verdeling in het veld zorgt ervoor dat fundamentele verduurzaming enkel voor de geprivilegieerde spelers blijft behouden.

En nu?

Hoewel deze korte analyse de indruk wekt dat alleen de allerrijksten zich duurzaamheid kunnen veroorloven, is er ook

reden tot optimisme. Zoals de *Klimaatverklaring* suggereert is er meer ruimte voor souplesse en experiment. Ook geldt er geen *one-size-fits-all*, aldus de eerdergenoemde *Routekaart*. Verduurzaming omvat meer dan alleen het blindstaren op individuele klimaatnormen. Een holistische benadering van duurzaamheid vraagt om langetermijninvesteringen in personeel, waarbij kennisborging onontbeerlijk is. Vermogende instituten kunnen hierin een voortrekkersrol vervullen door duurzaamheidsmodellen te ontwikkelen en hun opgedane kennis te delen. Daarnaast zou in plaats van een heel team bijvoorbeeld alleen een *sustainability officer* op consultancy basis – gesubsidieerd – een uitkomst kunnen bieden om een cultuurverandering binnen een organisatie teweeg te brengen. Gelukkig is het kwartje bij veel instellingen gevallen dat ze niet langer bovenaardse tempels van cultuur kunnen pretenderen te zijn. Als onderdeel van een wereld die door menselijk handelen in een milieucrisis is beland, is het ook hun morele plicht om idealen om te zetten in daden.

WIL JE REAGEREN OP DIT ARTIKEL?
Stuur je reactie dan uiterlijk 15 augustus 2024 naar secretariaat@kunsthistorici.nl en mogelijk wordt jouw inzending geplaatst in het volgende VNK Bulletin!

Mariëlle Ekkelenkamp is promovendus kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en redactielid van het Bulletin

COLUMN

Spelen tussen erfgoed

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

Samen met mijn moeder in de tuin van het Rijksmuseum (zomer 1958).
Foto: collectie auteur

Door Annemieke Hogervorst

De kans bestaat dat mijn liefde voor erfgoed al op dreumesleeftijd ontstond. Als klein meisje speelde ik namelijk vaak in de tuin van het Rijksmuseum. Het parkje lag op een paar minuten lopen van mijn huis en bood een bijzondere speelomgeving: omringd door zowel een zijgevel van een van de meest kenmerkende gebouwen van Amsterdam, als door eeuwenoude bouwfragmenten. Zo stonden er twee ruggelings tegen elkaar geplaatste stadspoorten, de een afkomstig uit Deventer en de ander uit Groningen. Ik moest hieraan terugdenken toen ik op het nieuws hoorde dat kinderen steeds minder buitenspelen. Dit bleek uit een in opdracht van Jantje Beton uitgevoerd onderzoek. Volgens de directeur van deze stichting is “buitenspelen nodig voor ontwikkeling van de ogen, hersenen en motoriek.”

Mijn bijzondere speelplek dankte ik aan Victor de Stuers (1843-1916), die niet alleen de aanzet tot de bouw van het Rijksmuseum gaf, maar ook groot pleitbezorger en grondlegger was van goede monumentenzorg van overheidswege. Dit resulteerde bijvoorbeeld in het besluit om architectuurfragmenten die van landelijk belang waren, op te nemen in de collectie van het Rijksmuseum. Een aantal daarvan werd in de tuin geplaatst of vastgemaakt aan enkele gevels van het museum, zodat ze – tot op de dag vandaag – als in een gratis openluchtmuseum voor iedereen te zien zijn.

BULLETIN 2024/2

150 jaar na dato is de monumentenzorg – die in handen ligt van overheden, talloze organisaties en vastgoedeigenaren – niet meer uit het erfgoedveld weg te denken. Aandacht voor bescherming, instandhouding, onderhoud en herstel van de gebouwde omgeving blijft nodig. Meestal gaat het goed, soms gaat er wat mis. Zo kwam begin dit jaar de burgemeester van Zaltbommel in opspraak, omdat hij de ramen van zijn woning, een rijksmonument, verving door nieuwe hardhouten kozijnen en daarmee het uiterlijk van de façade veranderde. En hiervoor had de beste man geen toestemming gekregen. Nota bene zijn eigen gemeente had op advies van de plaatselijke monumentencommissie alleen groen licht gegeven voor het plaatsen van achterzetramen. De affaire kostte de burgemeester zijn functie.

Met de tijd komen er ook steeds meer monumenten bij. Zo houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) zich sinds kort bezig met de architectuur en stedenbouw uit de periode 1965 tot 1990 (Post '65) – architectuur waar we jarenlang niet bepaald warm voor liepen. Nu wordt onderzocht welke van de 1.300 zogenaamde bloemkoolwijken de meest kenmerkende zijn. Overigens kregen deze woonwijken deze bijnaam niet omdat de groente wekelijks bij de bewoners op het menu stond, maar doordat het kronkelige stratenpatroon met zijn vele hofjes doet denken aan een doorgesneden bloemkool.

Soms komt besluitvorming over welke gebouwen beschermwaardig zijn net even te laat. Zoals voor het voormalig ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in Den Haag. Dit kantoorgebouw met iconische torens naar ontwerp van Herman Hertzberger is een fraai voorbeeld van het structuralisme. Maar de Haagse gemeenteraad besloot dat het gesloopt mocht worden, zodat de bouw van woningen op deze locatie mogelijk wordt. Tot groot ongenoegen van verschillende erfgoedorganisaties en buurtbewoners.

Alle aandacht voor erfgoed ten spijt, die voorkomt overduidelijk niet dat kinderen steeds minder buitenspelen. En dat is toch jammer.

Want ogen en hersenen van kinderen ontwikkelen zich niet alleen doordat hun lijf in beweging is, maar ook door het ervaren en beleven van bijzondere architectuur en stedenbouw, zónder dat zij zich van dit laatste expliciet bewust zijn – ik kan het weten. En zou het daarbij uitmaken of kinderen spelen tegen de achtergrond van historiserende museumarchitectuur of een door het RCE als voorbeeldstellend geoormerkte bloemkoolwijk? Het is in ieder geval nóg een reden voor goede monumentenzorg.

Over de illustrator Eline Veldhuisen

Eline Veldhuisen (1999) is illustrator. Ze studeerde af in 2020 aan de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht. In haar illustraties brengt ze met zo min mogelijk middelen verhalen in beeld op een vaak heldere, maar toch ook gevoelige manier. Inspiratie haalt Eline uit haar directe omgeving, variërend van haar eigen gedachten tot de verhalen van andere mensen. Mensen, dieren en de natuur spelen een grote rol in haar illustraties.

Haar werk is onder andere te zien op de omslag of in het binnenwerk van boeken en tijdschriften en staat op podcast/albumcovers en posters. Ze droomt ervan om ooit kinderboeken te illustreren.

www.elineveldhuisen.com

Instagram: @elineveldhuisen

Van tijdscapsules tot digitale projecties

Inhoud en beleving
in publieksbegeleiding bij monumenten

Door Lisa Spooren

Veel kastelen, grachtenhuizen en buitenplaatsen hebben – naast een monumentale functie – een publieksfunctie. In de publieksbegeleiding ligt het accent vaak op een vaste opstelling, want historische interieurs mogen niet zomaar worden aangepast. Ondanks deze ‘beperking’ is er voor organisaties die zich bezighouden met beheer en behoud van monumenten op het gebied van publieksbegeleiding nog veel mogelijk. In dit artikel wordt de werkwijze besproken van Hendrick de Keyser Monumenten en Monumentenbezit.

Hendrick de Keyser Monumenten en Monumentenbezit

Zowel Hendrick de Keyser Monumenten als Monumentenbezit verwerven, behouden en verhuren monumenten met een grote historische waarde. Hendrick de Keyser Monumenten richt zich op voormalige woonhuizen, zoals (grachten)huizen, boerderijen en buitenplaatsen. Bij Monumentenbezit kunnen allerlei soorten monumenten worden

ondergebracht: van kastelen en gedenknaalden tot ruïnes. Het doel van beide organisaties is om monumenten te behouden voor de toekomst. Daarbij is de afgelopen jaren steeds meer nadruk komen te liggen op de openstelling van monumenten voor publiek.

Wooncultuur

Hendrick de Keyser Monumenten wil dat bezoekers de museumhuizen zo realistisch mogelijk ervaren, alsof ze op bezoek zijn bij de oorspronkelijke bewoners.

De glazenstandaard in de pronkkamer van museumhuis Bartolotti. Foto: Floor Opheij

De kinderkamer in museumhuis Sloëthjes. Foto: Arjan Bronkhorst

Verschillende presentatiemiddelen nemen bezoekers op een interactieve manier mee naar het verleden. Zo word je aangespoord om kastjes te openen, op stoelen te gaan zitten of om spellen te spelen. Daar worden zintuiglijke elementen aan toegevoegd, onder meer door oude gebruiken in een modern jasje te steken. Zoals in Huis Bartolotti in Amsterdam, waar het traditionele gebruik van proosten op een huwelijk of een goede reis, nieuw leven is ingeblazen. Hendrick de Keyser Monumenten heeft speciaal hiervoor in samenwerking met vormgevers een standaard ontworpen voor glaswerk. In de standaard staan glazen uit de AA-serie van Designstudio Droog, gebaseerd op historische voorbeelden uit de collectie van het Rijksmuseum. Als bezoeker kies je een van de glazen die staan uitgesteld op de standaard, een museummedewerker schenkt het voor je vol en daarna kun je proosten in de pronkkamer, net zoals de bewoners vroeger deden.

In Huis Sloëthjes – een rijtjeshuis uit 1955 waarvan de oorspronkelijke inboedel is bewaard – heeft

Kasteel Slangenburgh, Doetinchem

“Zo wordt in dit huis actief ruimte gecreëerd voor de gedachten en gevoelens van bezoekers, in plaats van ze één verhaallijn over het huis en de bewoners mee te geven”

Hendrick de Keyser de publieksbegeleiding anders aangepakt. Het huis roept bij veel bezoekers nostalgische herinneringen van allerlei aard op en kan hierdoor niet in één verhaal worden gevangen. Als bezoeker heb je daarom keuze uit vijf verschillende tours, waarin enkele objecten worden toegelicht door een architectuurhistoricus, collectiebeheerder, antropoloog of kunstenaar. Interactieve presentatiemiddelen creëren ruimte voor het

Buitenplaats Trompenburgh, 's-Graveland

perspectief van de bezoeker. Zo staat in de speelkamer een ouderwetse rolodex met daarop vragen die mensen vrijblijvend kunnen beantwoorden, zoals over spullen die ze zelf hebben bewaard uit hun kindertijd. De antwoorden kunnen ze achterlaten voor volgende bezoekers. Door zulke interactieve elementen en de variëteit aan perspectieven in de tours wordt in dit huis actief ruimte gecreëerd voor de gedachten en gevoelens van bezoekers,

in plaats van ze één verhaallijn over het huis en de bewoners mee te geven.

Verschillende uitgangspunten

Monumentenbezit werkt toe naar de openstelling van verschillende monumenten. Voor de publieksbegeleiding wordt per monument bekeken wat mogelijk is. Zo is er bij Kasteel Slangenburgh een grote collectie meubelen van de laatste bewoners bewaard gebleven.

“Door interactieve presentatiemiddelen kan een zintuigelijke ervaring worden gecreëerd, gebaseerd op historische gebruiken”

Deze meubelen vormen samen met het gebouw het uitgangspunt voor de publieksbegeleiding. Buitenplaats Trompenburgh vraagt om een andere aanpak, omdat er geen enkel object of tekening van het interieur uit die tijd is overgeleverd. Daarom is besloten om hier het gebouw en het verhaal van opdrachtgever Cornelis Tromp centraal te stellen. In tegenstelling tot Kasteel Slangenburg zal hier niet een tijds capsule getoond worden met stijl kamers, maar krijgen bezoekers een vaste presentatie te zien met digitale projecties en interactieve spellen.

Monumenten zoals gedenkaalstenen en grafmonumenten lenen zich niet voor exploitatie.

Daar staan informatieborden of bevindt zich een bezoekerscentrum, zoals bij de vestingstad Naarden. Hier wordt het verhaal van de Nieuwe Hollandse Waterlinie verteld en kunnen bezoekers binnenkort een podwalk beluisteren terwijl ze over de vestingwallen lopen. Zo kunnen mensen het verhaal zowel op diverse locaties als van dichtbij beleven.

Voor de gebouwen van Monumentenbezit geldt dat huurders voorheen verantwoordelijk waren voor de openstelling. Sinds dit jaar is Monumentenbezit mogelijkheden aan het verkennen om de publiekstoegankelijkheid van monumenten te bevorderen, door bijvoorbeeld de marketing en communicatie te centraliseren en de vormgeving van de publieksbegeleiding eenduidig en herkenbaar te maken voor bezoekers.

Publieksbegeleiding op maat

Elk monument vertelt een ander verhaal, afhankelijk van de hoeveelheid informatie die bewaard is gebleven over voormalige bewoners, de bouwgeschiedenis of

“Je wordt aangespoord om kastjes te openen, op stoelen te gaan zitten of om spellen te spelen”

de inboedel. Publieksbegeleiding verschilt daarom per monument. Ook wanneer organisaties gebonden zijn aan een vaste opstelling waaraan niets mag worden veranderd, blijven er nog verschillende opties over om publieksbegeleiding vorm te geven. Door interactieve presentatiemiddelen kan een zintuigelijke ervaring worden gecreëerd, gebaseerd op historische gebruiken om bijvoorbeeld wooncultuur nieuw leven in te blazen. Ook kan het monument centraal gesteld worden en de publieksbegeleiding gericht zijn op informatie en objecten die van oorsprong bij het monument horen. Als die informatie niet voorhanden is, dan kunnen digitale projecties of een podwalk uitkomst bieden om publiek te enthousiasmeren voor de geschiedenis van het monument.

Met dank aan:

- ♦ Cathelijne Vreugdenhil, Teamleider Presentatie bij Hendrick de Keyser Monumenten
- ♦ Julie Meesterburrie, Medewerker Presentatie bij Hendrick de Keyser Monumenten
- ♦ Roos Staats, Projectleider Publieksbereik bij Monumentenbezit

INTERVIEW

‘De beste herbestemming is doorbestemming’

BOEi redt onroerend erfgoed

Door Jochem van Eijnden

Al sinds 1995 zet non-profitorganisatie BOEi zich in voor de herbestemming van onroerend industrieel, agrarisch en religieus erfgoed. De huidige portefeuille bestaat uit zo’n 220 gebouwen. Directeur Arno Boon vertelt het *Bulletin Kunsthistorici* over de missie, visie en praktijk van BOEi bij de herbestemming van oude gebouwen.

Arno Boon. Foto: Jan van Dalen

Waarom zoekt BOEi voor oude gebouwen een nieuwe bestemming?

Wij willen een oplossing vinden voor het maatschappelijke vraagstuk van het leegkomende erfgoed. Onze filosofie is ‘zonder een nieuwe functie geen toekomst’. Niet dat wij tegen een museale functie voor monumenten zijn, maar dat is niet waarvoor BOEi op aarde is. Wij zoeken juist naar nieuwe toepassingen voor gebouwen, hoe beperkt de mogelijkheden ook zijn. Overigens hebben we niet alleen gebouwen in onze portefeuille, maar ook onderdelen van gebouwen, zoals een schoorsteen en monumenten als een gedenknaald of een herinneringsfontein. Voor dat soort zaken is het uiteraard lastig om een nieuwe functie te zoeken zoals we dat bij de gebouwen doen, maar het sluit wel aan bij wat we doen.

BOEi begon als een organisatie voor de herbestemming van industrieel erfgoed, maar daar kwamen andere typen gebouwen bij. Hoe is dat zo gekomen?

We waren vanaf het begin pragmatisch. Industrieel erfgoed is vooral ons uithangbord, maar we draaien onze hand niet om voor een gevangenis of kazerne. Het gaat ons om de herbestemming. Daarom zitten we ook in gebiedsontwikkeling, zoals de DRU in de Achterhoek. In zulke gebieden staan vaak losse stukken erfgoed. Het is belangrijk om daar

—
“We draaien onze hand niet om voor een gevangenis of kazerne”
 —

ook goed voor te zorgen, want ze zijn onderdeel van een verhaal. En dat is nou juist wat we willen bewaren.

“Mijn eerste project, de steenfabriek in Wageningen draait tot op de dag vandaag. Nog altijd zitten daar kunstenaars, bandjes en een kanoverhuurbedrijf”

Hoe gaat dat bewaren van verhalen in zijn werk?

Zo'n tien jaar geleden begonnen we met het project Mensen vertellen over monumenten. Aan het begin van elk herbestemmingsproject spreken we met de betreffende buurtbewoners en leggen we vast wat zij weten over het gebouw en hun herinneringen eraan. Door deze verhalen te delen via sociale media creëren we draagvlak voor wat we doen. Wij werken namelijk in een sector

De Steenfabriek De Bovenste Polder in Wageningen. Foto: Jan van Dalen

die veel met publiek geld doet en dan moet je je ook kunnen verantwoorden.

Is Openmonumentendag een belangrijke dag voor jullie?

Gekscherend zeg ik wel eens dat het voor ons iedere dag Openmonumentendag is. We zijn bevoorrecht met dit ontzettend mooie vakgebied (red. erfgoedsector) en dat moeten we ook delen met het brede publiek. Openmonumentendag is met meer dan een miljoen bezoekers het grootste jaarlijkse culturele evenement van Nederland. Met zo'n bereik is het voor BOEi dus van ongekend belang. Want als je draagvlak bij het publiek hebt, heb je dat ook bij de politiek. En die hebben we vaak nodig voor de financiering of invulling van een herbestemming.

Zoeken jullie tijdens een herbestemming verbinding met de oude functie van een gebouw?

De beste herbestemming is doorbestemming. In de locomotiefloods in Roosendaal wordt nog steeds treinonderhoud gepleegd en de oude aula van

de universiteit Wageningen, die gebouwd was als een soort schouwburg, is nu een filmtheater gehuisvest. Anderzijds is Fiets Experience Centre 'De Fietser' in de oude ENKA-fabriek totaal iets anders dan de productie van kunstzijde, maar het past er perfect. Dat is de kunst van herbestemming: goed kijken naar de kwaliteiten van het gebouw en proberen daar een passende functie bij te vinden.

Werken jullie vaak samen met kunst- en architectuurhistorici?

Ja, die expertise hebben we nodig. BOEi begeeft zich op het snijvlak van de erfgoed- en vastgoedwereld en vervult daartussen een brugfunctie. Wij zijn de deskundige partij die bekijkt hoe een monument behouden kan worden én functioneel blijft. Ik kan zelf wel vaak bij nieuwe projecten in een oog opslag zien wat er bijvoorbeeld met een gebouw kan, waar de kwetsbaarheden zitten, of welke cultuurhistorische waarde het heeft, maar BOEi heeft onderzoekers nodig om een restauratie- of herbestemmingsplan op te stellen.

Kloosterdorp Steyl. Foto: Jean Franssen

Wat zijn de projecten die je het meest zijn bijgebleven?

Dat is zowel het eerste als het laatste project waar ik aan gewerkt heb. Mijn eerste project, de steenfabriek in Wageningen draait tot op de dag vandaag. Nog altijd zitten daar kunstenaars, bandjes en een kanoverhuurbedrijf – het bleek een heel robuust concept. Daarnaast zijn we kortgeleden eigenaar geworden van

een gedeelte van kloosterdorp Steyl. Ik besepte toen dat ik met mijn 60 jaar waarschijnlijk de afronding van dit project in deze rol niet meer ga meemaken. Ik heb haast, want ik wil nog vóór mijn pensioen een aantal dingen veiligstellen, voor BOEi én de samenleving.

Nederlandse Kastelenstichting – Pleitbezorger voor iconisch erfgoed

Kasteel Daelenbroeck te Herkenbosch tijdens de overstroming van 2021

Door Annemieke Hogervorst

Misschien heb je op een zonnige Pinksterdag wel eens Nederlandse kastelen of buitenplaatsen bezocht die normaal voor publiek gesloten zijn. Of heb je deelgenomen aan een speciaal voor deze Dag van het Kasteel georganiseerde activiteit in een kasteelmuseum. Dat je dit kon doen, is te danken aan de Nederlandse Kastelenstichting (NKS). Nederland kent een groot aantal kastelen en buitenplaatsen die vaak omgeven zijn door een tuin, park, boomgaarden, landerijen, bijgebouwen, een gracht, vijvers of waterlopen. De NKS is een van de organisaties, stichtingen en verenigingen die zich inzetten voor dit erfgoed.

Sinds haar oprichting, bijna 80 jaar geleden, houdt de NKS vast aan haar doelstelling: de bevordering van het behoud van kastelen en buitenplaatsen. De wijze waarop de stichting dit realiseert, is met de tijd veranderd. Zo lag in het begin de focus vooral op het herstel van kastelen in slechte staat. Maar al snel werd actie ondernomen om de Nederlandse belangstelling en

het maatschappelijk draagvlak voor dit erfgoed te vergroten. Het aandachtvragen voor de negatieve gevolgen van de klimaatverandering voor gebouwen, groen en water is een van de hedendaagse speerpunten.

Van geconfisqueerd kasteel tot publiekslieveling

Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd de NKS opgericht om zich

“Gemeenten en projectontwikkelaars azen op het groen om het vol te bouwen met huizen, kantoren en industrieterreinen.”

bezig te houden met het lot van tientallen kastelen en landhuizen die door de Nederlandse staat in beslag waren genomen, omdat hun bezitters van Duitse afkomst waren. Het bestuur bestond uit mannen met kennis van erfgoed en hoge maatschappelijke posities. Zo werd prins Bernhard beschermheer. Het bestuur nam al snel de instandhouding van het Nederlandse kasteel tot doel. Men was zich bewust van de slechte staat van veel kastelen veroorzaakt door oorlogshandelingen en financiële problemen van eigenaren. De NKS ijverde daarom voor fiscale regelingen en bracht onderhoudsadvies uit.

Vanaf de jaren '50 werd ingezet op een positieve publieke opinie:

Kasteel Doorwerth liep grote schade op bij de Slag om Arnhem (foto Gelders Archief)

kastelen moesten gezien worden als fraaie voorbeelden van ons verleden, het waard om behouden te blijven. De NKS kreeg begunstigers, organiseerde lezingen en excursies en promootte het bezoek aan kastelen inhakend op de toenemende vrije tijd en mobiliteit van de Nederlandse bevolking. De grotere belangstelling en de toename van financiële middelen zorgden ervoor dat de NKS wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse kastelen kon

bevorderen, onder andere door publicaties uit te geven. Er kwam daarnaast een kenniscentrum met bibliotheek en documentatiecentrum, een directeur en een aantal medewerkers werden aangesteld en er werden publieksactiviteiten georganiseerd.

Moderne bedreigingen

Terwijl de belangstelling voor kastelen, buitenplaatsen en omringend water, tuinen en landschap tot op de dag van vandaag

“Verduurzaming is noodzaak, maar hoe doe je dat op een verantwoorde wijze in een eeuwenoud pand?”

blijft groeien, gaat het de NKS financieel minder. In 2021 leidde dit tot het besluit om te stoppen als actief onderzoekscentrum, werd afscheid genomen van directeur en medewerkers en werd de organisatie van de Dag van het Kasteel verzelfstandigd. Bedreigingen van het voortbestaan van erfgoed zijn inmiddels veranderd. Klimaatverandering zorgt voor overstromingen of juist verdroging van de grond. Verduurzaming is noodzaak, maar hoe doe je dat op een verantwoorde wijze in een eeuwenoud pand? Gemeenten en projectontwikkelaars azen op het groen om het vol te bouwen met huizen, kantoren en industrieterreinen. Geplande nieuwbouw doorsnijdt eeuwenoude

“Nog steeds gaan kastelen in vlammen op of worden verwaarloosd, omdat de eigenaar onvoldoende geld heeft voor het kostbare onderhoud.”

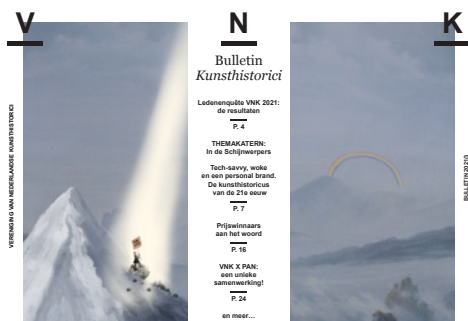
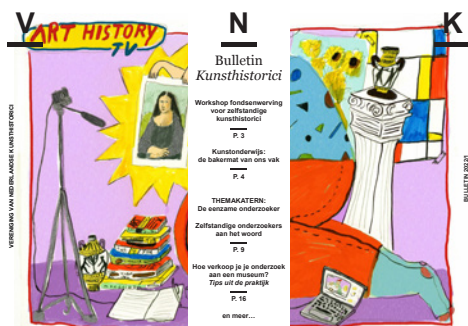
zichtlijnen vanaf het huis of kasteel. Wat betekent de nieuwe Omgevingswet, die een groot aantal wetten en regels bundelt die gelden voor de bouw, het milieu, de natuur, water- en waterschappen en alle aspecten van ruimtelijke ordening, voor dit erfgoed? Hebben monumentenambtenaren wel voldoende kennis om deze wet goed toe te passen als het belang van erfgoed moet worden meegenomen in hun advies of besluit? En nog steeds gaan kastelen in vlammen op of worden verwaarloosd, omdat de eigenaar onvoldoende geld heeft voor het kostbare onderhoud. De NKS ziet het daarom als een speerpunt om gevraagd en ongevraagd al deze zaken onder de aandacht

te brengen van eigenaren, gemeentes, provincies en politiek, in samenwerking met andere erfgoedpartners zoals de Bond Heemschut.

Dag van het Kasteel

Al het recept van de Chestercake van kasteel De Haar of de Indische hertenstoof van kasteel Cannenburgh uitgeprobeerd? De ingestuurde recepten van 27 kastelen en buitenplaatsen zijn te vinden op de website van de Dag van het Kasteel en dingen allemaal mee naar de VriendenLoterij Kasteelprijs 2024 voor het lekkerste gerecht.

De Dag van het Kasteel, die jaarlijks in het Pinksterweekend wordt gehouden, staat in 2024 in het teken van eetcultuur. De NKS bedacht het evenement ruim 15 jaar geleden met als doel de belangstelling en waardering bij het publiek voor kastelen en buitenplaatsen op een laagdrempelige manier verder te vergroten. Dat is gelukt, gezien het grote aantal bezoekers dat de opengestelde gebouwen, tuinen en parken elk jaar trekken. Vorig jaar waren dat er zo'n 75.000 die rondkeken op 120 locaties.

Nog geen lid van de VNK?

De VNK, opgericht in 1939, zet zich in voor alle kunst- en architectuurhistorici in Nederland, voor het kunsthistorisch onderzoek en onderwijs, en voor de zichtbaarheid van het vak. De VNK biedt een platform waar kunsthistorici uit alle disciplines elkaar ontmoeten en faciliteert kennisuitwisseling, discussie en advies over vak gerelateerde kwesties.

De vereniging:

- ♦ **STEUNT** kunsthistorici in hun professionele ontwikkeling, o.a. via de verschillende sectieactiviteiten
- ♦ **DRAAGT** actief het maatschappelijk belang van kunstgeschiedenis uit
- ♦ **REIKT** de kunsthistorische prijzen, de Karel van Manderprijs en de Jan van Gelderprijs, uit
- ♦ **PUBLICEERT** het Bulletin Kunsthistorici
- ♦ **ORGANISEERT** de jaarlijkse Kunsthistorische Dag, diverse workshops, webinars en (netwerk)borrels

Als lid van de VNK:

- ♦ **HEEFT** u toegang tot het grootste netwerk van professionele kunsthistorici
- ♦ **KUNT** u (met korting) deelnemen aan onze activiteiten zoals de Kunsthistorische dag, sectiewerkshops, netwerkborrels, lezingen en webinars
- ♦ **ONTVANGT** u drie keer per jaar het bulletin Kunsthistorici en tien keer per jaar onze nieuwsbrief

Voor wie?

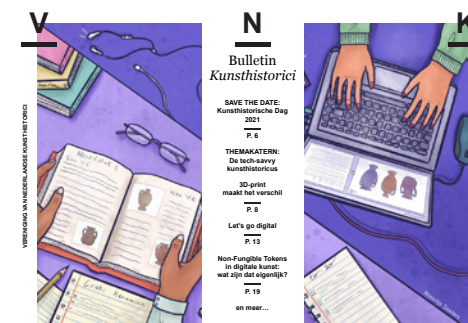
Lidmaatschap van de VNK staat open voor alle kunst- en architectuurhistorici in Nederland, studenten Kunstgeschiedenis en voor in het kunsthistorische veld actieve organisaties.

Lidmaatschap: € 40,- of € 25,- per jaar (Jong VNK))

Individueel steunlidmaatschap: € 100,- per jaar

Institutioneel lidmaatschap: vanaf € 500,- per jaar

Aanmelden? Vul het lidmaatschapsformulier in via kunsthistorici.nl/lid-worden

INSTITUTIONELE LEDEN VNK:

RIJKS MUSEUM

PAN

AMSTERDAM

Cultural Heritage Agency
Ministry of Education, Culture and Science

TEFAF

MAASTRICHT

De Gijselaar-Hintzenfonds

De Gijselaar-Hintzenfonds

Colofon

Kunsthistorici is een uitgave van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici (VNK)

35ste jaargang, nr. 2, mei 2024

Redactiecomissie

Lisette Luijkx (voorzitter)
Jochem van Eijdsen
Lisa Spooren
Annemieke Hogervorst
Jacolien Wubs
Mariëlle Ekkelenkamp
Cheyenne Wehren
Eva Michiels

Vormgeving en opmaak

Janna & Hilde Meeus, www.meeusontwerpt.nl

Redactieadres

Mireille de Putter, secretariaat@kunsthistorici.nl

Deze uitgave kwam tot stand met medewerking van:

- Arno Boon
- Ton Harmes
- Julie Meesterburrie
- Roos Staats
- Cathelijne Vreugdenhil

Bestuur VNK

Drs. Marion van der Marel BA,
voorzitter (a.i.) en penningmeester
Esther van der Hoorn MA, secretaris
Lisette Luijkx MA
Bram Donders MA
Suzie Herman MA
Anna Koldewij MA

Abonnement

Een abonnement op *Kunsthistorici* is inbegrepen bij het lidmaatschap van de VNK. De jaarlijkse contributie bedraagt € 40,- en € 25,- (JongV NK), ongeacht in welke maand men zich opgeeft. U wordt verzocht gebruik te maken van de toegestuurde betalingsinstructies. Voor meer informatie kunt u zich wenden tot de ledenadministratie.

Kunsthistorici wordt digitaal verspreid.

Opzegging

Lidmaatschap en abonnement worden jaarlijks stilzwijgend verlengd. Wilt u het lidmaatschap opzeggen? Zorg dan dat uw opzegging vóór 1 januari bij ons binnen is. Opzeggen kan bij secretaris Geerte Broersma: secretaris@kunsthistorici.nl

Ledenadministratie, waaronder (e-mail)adreswijzigingen

Doorgeven aan
secretaris@kunsthistorici.nl

Secretariaat /Communicatie

Vereniging voor Nederlandse Kunsthistorici
t.a.v. Mireille de Putter (medewerker communicatie en publiciteit)
Postbus 90418
2509 LK Den Haag
secretariaat@kunsthistorici.nl

www.kunsthistorici.nl

© Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de afbeeldingen volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, worden verzocht zich tot de redactie te wenden.